

ՀԱՅ ԱԶԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՄԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Ազգաբանությունը որպես գիտություն Հայաստանում վերջնական տեսք ստացավ XIX դ. 80–90-ական թվականներին – XX դ. սկզբներին: Մակայն Հայաստանին ու հայերին վերաբերող ազգաբանական վկայությունները գալիս են խոր հնադարից և սփռված են տարածության ու ժամանակի մեջ: Ազգաբանությունը զգալի նյութեր է քաղում հնագիտությունից (Ք. ա. IX հազարամյակից մինչև միջնադարի վերջը), օտար և հայրենի գրավոր աղբյուրներից (Ք. ա. VI դարից մինչև XVIII դարի վերջերը): Հնագիտական նյութերը լրացնում և ճշտում են հնագույն գրավոր տվյալները:

Հայ ազգագրության հին շրջանի պատմության համար անչափ ուշագրավ են նաև սեպագրական շրջանի՝ շումերա-աքադական, խեթական, ասորեստանյան, ուրարտական, հին պարսկական սկզբնաղբյուրները և Հայաստանի տարածքում գտնված Ք. ա. IV – մ. թ. III դդ. օտարալեզու արձանագրությունները: Չափազանց մեծ նշանակություն ունեին հին, անտիկ աշխարհի պատմագիրների և աշխարհագիրների տարերայնորեն գրի առնված ազգաբանական նյութերը: Արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդել Հերոդոտոսը, Քսենոփոնը, Ստրաբոնը, Տակիտոսը, Պրոկոպիոս Կեսարացին և ուրիշներ¹: Խոստովանենք, որ Քսենոփոնի աշխատություններում նկարագրված ազգագրական թեմաները մինչև միջնադարի վերջը մնացին իբրև եզակի հաղորդումներ:

Տարերային բանահավաքներ կարելի է համարել նաև հայոց միջնադարյան պատմագիրներին, որոնց պատմագրական ուսումնասիրություններում մեծ քանակությամբ ազգագրական նյութ է կուտակված: Նրանք են՝ Ազաթանգեղոսը, Փավստոս Բուզանդը, Մովսես Խորենացին, Ղազար Փարպեցին, Եզնիկ Կողբացին, Հովհան Մամիկոնյանը, Հովհան Մանդակունին, Թովմա Արծրունին, Արիստակես Լաստիվերցին, Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը, Առաքել Դավրիժեցին, Զաքարիա Քանաքեռցին և ուրիշներ: Առանձնապես ուշագրավ են միջնադարյան Հայաստանի ներքին կյանքին ու կենցաղին վերաբերող ազգագրական տեղեկությունները Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» մեջ, հայոց հին հավատալիքների ու աշխարհայեցողության հետաքրքիր տվյալները Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ում: Մովսես Խորենացուն կարելի է համարել հայ առաջին բանահավաքն ու

¹ Մանրամասն տե՛ս Ռ. Ն ա հ ա պ է տ յ ա ն. Հայ ազգագրության պատմություն, մաս 1. Հնագույն և հին սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկությունները հայերի և Հայաստանի մասին, Երևան, 2010:

բանագետք: Իր «Հայոց պատմության» մեջ քերթողահայրը վերապատմել կամ բառացի մեջբերել է հայոց հին առասպելներն ու վիպական գրույցները և մեկնաբանել դրանք:

Հայ մատենագրության մեջ կուտակված են նաև Հայաստանի հարևան ու այլ երկրների ժողովուրդների կենցաղի մասին արժեքավոր տեղեկություններ, որոնք նշանակալից նպաստ են բերում արևելագիտությանը (Հեթում պատմիչ, Կիրակոս Գանձակեցի, Աբրահամ Կրետացի և ուրիշներ): Ազգագրական նյութեր ենք գտնում նաև թարգմանական գրականության մեջ («Աստվածաշունչ», «Վաստակոց գիրք» և այլն), ուր թեև հայկական նյութեր չկան, սակայն ժամանակի հայկական կենցաղին ու մշակույթին քաջատեղյակ թարգմանիչները կատարել են վկայակոչումներ և անցկացրել զուգահեռներ: Հայոց միջնադարյան ազգագրության մասին այս կամ այն չափով տեղեկություններ ենք գտնում իրավական, կանոնական² ու փիլիսոփայական գրականության մեջ (Հովհան Օձնեցի, Մխիթար Գոշ, Սմբատ Գունդստարյ, Գրիգոր Տաթևացի), միջնադարյան արվեստում (մանրանկարչություն, քանդակագործություն), վիմագիր արձանագրություններում և այլ սկզբնաղբյուրներում: Ժողովրդական բանահյուսությունը մեծ չափով ներթափանցում է միջնադարյան տաղերգուների և առակագիրների ստեղծագործություններում (Ֆրիկ, Կոստանտին Երզնկացի, Հովհաննես Թլկուրանցի, Գրիգորիս Աղթամարցի, Մկրտիչ Նաղաշ, Մխիթար Գոշ, Վարդան Այգեկցի և ուրիշներ):

Եթե ազգագրական ցիրուցան նյութերի այս գրառումները չլինեին, ապա այժմ խիստ դժվար կլինեք ամբողջական գաղափար կազմել միջին դարերի հայկական կենցաղի ու մշակույթի մասին: Ազգագրագետի խնդիրն է՝ ի մի բերել դրանք, համադրել և հնարավորինս ամբողջացնել:

Միջնադարյան հայ ազգագրությանը վերաբերող նյութեր ու տեղեկություններ կարելի է գտնել արաբական³, եվրոպական և ռուսական ճանապարհորդների ուղեգրություններում ու նոթերում: Նրանք (Ուիլյամ Ռուբրուք, Մարկո Պոլո, Ռոյ Գոնցալեզ, Դի Վլավիլիստ և ուրիշներ) տնտեսական ու քաղաքական նպատակներով Արևելքի երկրներն այցելելիս անցել են նաև Հայաստանով:

XVIII դ. վերջին և հատկապես XIX դ. սկզբներին Եվրոպայում ու Ռուսաստանում նշանակալից տեղաշարժեր են կատարվում, որոնք կապված էին բուրժուական հարաբերությունների առաջացման և ազգային ինքնագիտակցության աշխուժացման հետ, մի հանգամանք, որը խոշոր ազդակ էր ազգագրական ու բանահյուսական նյութերի նոր արժևորման համար⁴:

² Տե՛ս Ռ. Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. Ընտանեկան իրավունքը ըստ վաղ միջնադարյան եկեղեցական կանոնական և աշխարհիկ աղբյուրների.– Գիտական հոդվածների ժողովածու (ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ), Երևան, 1910, էջ 34–42:

³ Տե՛ս Ռ. Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. Արաբ մատենագիրների ազգագրական վկայությունները հայերի մասին (Թ–ԺԴ դդ.). – «Էջմիածին», 2009, Է, էջ 65–78:

⁴ Մինչև XIX դ. տարերայնորեն գրառված բանահավաքական նյութերը խոշոր ներդրում էին ազգագրության մեջ: Այդ նյութերի հիման վրա բացահայտվեցին գիտության համար անհայտ ցեղեր ու ժողովուրդներ և նկարագրվեցին նրանց կենցաղն ու մշակույթը: Բացասականն այդ ժողովուրդներին գաղութացնելն էր, նրանց տարածքային մշակույթների բնական զարգացումը խաթարելը կամ կասեցնելը: Այս տեսակետից նշանակալից էր Եվրոպան՝ իր ճանապարհորդներով ու միսիոներներով:

Հայ ազգագրության երախտավորներից մեկի՝ Ռերենիկ Վարդույանի համոզմամբ ազգագրությունը՝ որպես գիտության ուրույն ճյուղ, ձևավորվել է XVIII դ. երկրորդ կեսից ընդհուպ XX դարասկզբը: Ըստ նրա՝ այս պարբերաշրջանը կարելի է բաժանել երեք շրջափուլի. մինչև 1850–60 թթ.՝ նյութերի առավել արդյունավետ գրանցման, 1870–80 թթ.՝ նաև մասնագիտական հարցարանների հանդես գալու, 1890-ականներից մինչև XX դ. սկզբները՝ որպես հայագիտության ուրույն բնագավառ կազմավորվելու և զարգանալու փուլեր⁵:

XIX դ. սկզբին եվրոպական գիտական միտքը հայկական միջավայր թափանցեց Եվրոպայում կրթություն ստացած հայորդիների միջոցով: Նշանակալից դեր խաղացին հայկական գաղթօջախները Եվրոպայում, որտեղ եվրոպական կրթություն ստացան բազմաթիվ հայ գիտնականներ: Այդպիսին էր առանձնապես Վենետիկին մերձ Ս. Ղազար կղզում հաստատված Մխիթարյան միաբանությունը: Այստեղ գիտական ազգագրությամբ առաջին զբաղվողը ականավոր հայագետ Ղուկաս Բնձիճյանն էր (1758–1833), որ XIX դ. սկզբին հրատարակած «Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի» ծավալուն աշխատությամբ ի մի բերեց մատենագրության մեջ հաստատագրված ազգագրական տվյալները, որոնք խմբավորվել են ըստ թեմաների: «Զինուորութիւն Հայաստանեայց» խորագրի տակ ներկայացրել է հայոց միջնադարի ռազմական մարտավարության պատկերը՝ զինվորների զգեստները, պաշտպանական զենքերի տեսակները, ամրոցները, պարսպաքանդ սարքերը, վրանները, ազդարարիչ եղջերավողերը, իսկ «Սովորութիւն Հայաստանեայց» բաժնում՝ արքունական կենցաղը, մասնավորապես՝ թագավորների պաշտոնական տարազը, թագադրման արարողակարգը, պալատականների սովորույթները: Հատվածաբար տրված է միջնադարի հայոց ամուսնական սովորույթները, բարքերը, պետական, նախարարական իրավական նորմերը, հուղարկավորման ծեսերը: Ղ. Բնձիճյանն անդրադարձել է նաև զբաղմունքներին, ճարտարապետությանն ու երաժշտությանը, հեթանոսության ու քրիստոնեության հետ կապված հարցերին, հոգևորականների նիստուկացին, հագուկապին, ծիսական արարողակարգին:

XIX դարասկզբին գրական-բանասիրական ասպարեզ իջավ Մեսրոպ Թադիադյանը (1803–1858)՝ իր «Ճանապարհորդություն ի Հայս» և շարք այլ գործերով: «Ճանապարհորդություն ի հայս» գիրքը նշանակալից երևույթ էր հայ իրականության մեջ ոչ միայն որպես գրական գործ, այլև իբրև մի ուշագրավ աղբյուր ազգագրական տեսակետից:

Մ. Թադիադյանն իր գործերով ուղի հարթեց հետագայում իրեն հաջորդող գրողների համար, մասնավորապես նշանավոր երկու ազգագրագետների՝ Խ. Աբովյանի և Մ. Բժշկյանի համար: Վերջիններս նշանակալի դեր խաղացին ազգագրական գիտությունը հունի մեջ դնելու, տարերքից դեպի

⁵ Տե՛ս Դ. Վարդույան. Հայաստանի հիմնական պատմագագրական մարզերի ընդհանուր բնութագրումը (XIX–XX դդ.)– ՊԲՀ, 2004, -2, էջ 48–64, նույն ի՛ Հայ ազգագրության պատմության հակիրճ ուրվագիծ.– «Հարք» (հայագիտական հանդես), Երևան, 2006, -1, էջ 4–5:

⁶ Ճանապարհորդութիւն Մ Ե ս ր ո վ բ ա Դ. Թ ա դ ի ա դ ե ա ն ց վ. ա. սարկավագի սրբոյ Էջմիածնի ի Հայս, հ. առաջին, ի Կալկաթա, 1847:

գիտության ուղին մղելու տեսակետից:

Մինաս Բժշկյանը (1777–1851)՝ առաջին ու խանդավառ հայ բանահավաքն էր, որ մեծ քանակությամբ նյութ է գրի առել XIX դարասկզբին: Ազգագրական լուրջ նշանակություն ունեցող նրա գործերը երկուսն են՝ «Պատմութիւն Պոնտոսի որ է Սեաւ ծով...» (Վենետիկ, 1819) և «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան...» (Վենետիկ, 1830): Ազգագրական նյութեր գրի առնելու նպատակով 1817–1819 թթ. նա ճանապարհորդել է Սև ծովի ափերով և տեղական ու Կովկասյան լեռներում ապրող ժողովուրդների՝ հայերի, հույների, թուրքերի, մեգրելների, վրացիների, արխազների, արազների, Դոնի կազակների, լազերի, աջարների, չերքեզների, օսերի, ինգուշների և այլոց վերաբերյալ գրի առել ինչպես քաղաքական կացության, այնպես էլ աշխարհագրական, պատմական, հնագիտական, ճարտարապետական և հատկապես ազգագրական տեղեկություններ, որոնց մեծ մասի հետ նա՝ իբրև բնիկ տրապիզոնցի, անձամբ ծանոթ է եղել⁷:

Հայաստանից Լեհաստան կատարած Մ. Բժշկյանի ուղևորության արդյունքը «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան...» աշխատությունն էր: Ճանապարհորդության ընթացքում նա եղել է Լեհաստանի, Բեսարաբիայի, Հունգարիայի, Բուլղարիայի, Ղրիմի և հայաբնակ այլ վայրերի քաղաքներում ու գյուղերում, ուր գրի է առել նաև հայերի ամուսնության ձևերի, ժառանգության կտակման կարգի, կրոնական համոզմունքների, արհեստների ու արհեստավորական միությունների, ժողովրդական սոսնների, զբոսայգիների, նյութական մշակույթի մասին տեղեկություններ, որոնք թեև մանրամասն և հանգամանալից չեն ներկայացված, բայց արժեքավոր են ու բացառիկ:

1815 թ. Վենետիկում հրատարակված «Ճեմարան գիտելեաց» ծավալուն դասագիրք-աշխատությունում շարադրված են հունահռոմեական դիցաբանությունը, ժողովուրդների ռասայական կապն ու քաղաքակրթական աստիճանները: 1818 թ. հրատարակված «Հմտություն մանկաց» աշխարհաբար գրված քառահատոր աշխատությունը յուրատեսակ ընդհանուր ազգագրության համառոտ ժողովածու է: Այստեղ ներկայացված են չինացիների, հնդիկների, հարավամերիկյան բնիկների, ճապոնացիների, նորգելանդացիների, աֆրիկացիների, արաբների, թուրքերի, պարսիկների, վրացիների և այլ ժողովուրդների կենցաղամշակութային սովորություններն ու կրոնական համոզմունքները:

Ուշագրավ է, որ Մ. Բժշկյանն իր հավաքած ազգագրական տվյալները և այլոց գրքերից մեջբերված տեղեկությունները ներկայացրել, ուսուցանել է հայ աշակերտությանը, որով ընդհանուր տեղեկություններ էին հաղորդվում աշխարհի ժողովուրդների մասին՝ ազգագրական տեսնակյունով:

Արևելյան Հայաստանում Մ. Բժշկյանին զուգընթաց գործում էր մեծ լուսավորիչ Խ. Աբովյանը: Նրա երկերը և նպատակային ազգագրական հոդվածները մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Ինչպես Մ.

⁷ Մ. Բժշկյանի «Պատմութիւն Պոնտոսի որ է Սեաւ ծով...» աշխատության մեջ պահպանված բացառիկ արժեքավոր տեղեկությունները Լ. Մելիքսեթ-Բեկը քաղվածաբար թարգմանել և տպագրել է «Советская этнография» ամսագրի 1950 թ. -2-ում:

Բժշկյանը, Խ. Աբովյանն էլ նպատակամիտված գրի էր առնում ազգագրական նյութերը և նույնիսկ հետազոտում⁸: Ժողովրդական բանահյուսությունը, ըստ նրա, հետազոտության հետաքրքիր նյութ կարող է տալ ազգագրագետ ուսանողին, քանի որ նրա մեջ առատորեն դրսևորված են ժողովրդի սովորությունները, հավատալիքները և այլն: Խ. Աբովյանի բանագիտական, բանահավաքչական գործունեության մասին ուշագրավ հետազոտություն է կատարել նշանավոր բանագետ Արամ Ղանալանյանը⁹:

Խ. Աբովյանն առաջինն էր, որ իր երկերի նյութը դարձրեց հայ գյուղաշխարհի, գեղջուկ հայի կենցաղը, XIX դ. սկզբներին հայությանը հուզող պատմական-քաղաքական և մշակութային խնդիրները: Նրանից սկսած՝ հայ աշխարհն իր սոցիալ-քաղաքական միջավայրով, ազգային կյանքի յուրահատկություններով դառնում է գրականությունը սնուցանող հիմնական աղբյուր: Աբովյանը նախանշեց հայ նոր գրականության ժողովրդական ուղղությունն ու ազգային բովանդակությունը: Այդ տեսակետից նրա «Վերք Հայաստանի» վեպը հայ ժողովրդական կենցաղի, ծեսերի, սովորությունների, բարքերի մի կենդանի հանրագիտարան է: Աբովյանի ազգագրական նյութերը մեզ են հասել երկու ճանապարհով՝ նյութեր, որ ցրված են գրական ստեղծագործությունների մեջ, և նյութեր, որ հատուկ ուսումնասիրել է: Վերջիններից կարելի է առանձնացնել «Ակնարկ Թիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին»¹⁰, «Գյուղական տների կառուցվածքը»¹¹, «Քրդեր և եզդիներ»¹², «Թիֆլիզու հայոց հանգստարանը»¹³, «Հայաստանի և հայ ժողովրդի տնտեսական և կուլտուրական վիճակը բարելավելու ուղիների մասին»¹⁴, «Համառոտ ակնարկ հայերի մասին»¹⁵ և այլն, որոնց մեծ մասը գրվել է եվրոպացի ճանապարհորդներ Հաքստհաուզենի, Պարրոտի, Վագների և այլոց խնդրանքով ու խորհրդով: Նկատենք, որ վերջիններիս աշխատություններում հայ ազգագրության և բանահյուսության վերաբերյալ ևս ուշագրավ նյութեր կան:

XIX դ. առաջին կեսը՝ մինչև 60-ական թվականները, հայ ազգագրության ու բանագիտության սաղմնավորման շրջանն էր, երբ հավաքվում և կուտակվում էին նյութեր, երևան էին գալիս քննական, հետազոտական աշխատություններ: Բուն, կենդանի կենցաղավարող բանահյուսության

⁸ Տե՛ս Ռ. Նահապետյան. Հայոց ընտանեամուսնական սովորությունների ու ծեսերի բնութագրությունը Խ. Աբովյանի երկերում. - Գիտական աշխատություններ, VIII, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, 2005, էջ 53-59, նույնի՝ Աբովյանը որպես ազգագրագետ. - Աբովյանագիտական հոդվածների հատընտիր ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 123-132, նույնի՝ Խ. Աբովյանի գրական ժառանգության հարցի շուրջ. - «Էջմիածին», 2007, Ա, էջ 88-94, նույնի՝ Խ. Աբովյանը՝ քրդերի ազգագրության հետազոտող. - «Էջմիածին», 2011, Ա, էջ 76-90:

⁹ Տե՛ս Ա. Ղանալանյան. Աբովյանը և ժողովրդական բանահյուսությունը, Երևան, 1941:

¹⁰ Խ. Աբովյան. Երկերի լիակատար ժողովածու, ութ հատորով (այսուհետև՝ ԵԼԺ), հ. 8, Երևան, 1958, էջ 154-193:

¹¹ Խ. Աբովյան. Երկեր, հ. 10 (լրացուցիչ), Երևան, 1961, էջ 53-93:

¹² Խ. Աբովյան. ԵԼԺ, հ. 8, էջ 243-285:

¹³ Խ. Աբովյան. ԵԼԺ, հ. 4, Երևան, 1947, էջ 40-47:

¹⁴ Խ. Աբովյան. ԵԼԺ, հ. 8, էջ 82-96:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 32-42:

ստեղծագործությունները և ազգագրական երևույթները՝ բազմազանությամբ ու տարատեսակներով, դեռ չէին գտել իրենց հավաքողներին և ուսումնասիրողներին¹⁶։

Տարերային բանահավաքչության հաղթահարումը մասամբ գտնում ենք նաև XIX դ. առաջին կեսի մամուլում։ Եթե մինչ այդ ազգագրական ու բանահյուսական երևույթները գրի էին առնվում իբրև օժանդակ նյութեր, ապա այս շրջանի մամուլում՝ հատկապես 40–50-ական թվականներին, սկզբնավորվեց նպատակային բանահավաքչությունը՝ ազգային ինքնագիտակցության արթնացման գաղափարական ազդեցությամբ պայմանավորված։ Ազգագիր բանահավաքները մամուլում հանդես էին գալիս իբրև այդ գաղափարները կրողներ, օգտագործում էին ազգագրության գեղեցիկ նմուշները հաստուկ նպատակներով։ Դրանցից կարելի է առանձնացնել՝ «Ազդարար Բյուզանդյան» (շաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1840–1841), «Արշալույս Արարատյան» (Զմյուռնիա, 1840–1887), «Հայրենասեր» (շաբաթաթերթ, Զմյուռնիա, 1843–1846, 1830–1842 թթ. հրատարակվել է «Ազգասեր» խորագրով), «Հայաստան» (շաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1846–1852), «Եվրոպա» (շաբաթաթերթ, Վիեննա, 1847–1858), «Բանասեր» (տասնօրյա, Մադրաս 1848–1849), «Ուսումնասեր» (լրագիր, Մինգապուր, 1849–1853) և այլն։ Մրանց հրապարակումներում ուղղակի կամ անուղղակի շատ անդրադարձներ կան ժողովուրդների սովորույթներին, վարք ու բարքին, առանձնապես հասարակական կենցաղին և հոգևոր մշակույթին։

Տարերային բանահավաքչության հաղթահարումը հիմնականում պայմանավորված էր ազգագրական հարցարանի ստեղծման հանգամանքով, որը ժամանակին, իհարկե, նման ձևակերպում չունեց։ Բայց XIX դ. երկրորդ կեսի սկզբներին առանձին անհատներ արդեն գիտակցում էին բանահավաքչության կարևորությունը։

1870-ական թվականներից սկսվում է հայ ազգագրության և բանահյուսության ասպարեզում հավաքչական բուռն գործունեություն, որը ծավալվելով՝ ընդգրկում է Պատմական Հայաստանի ազգագրական հիմնական շրջանները։

Ազգագրական-բանահյուսական նյութերի հավաքման վերելքի նախաձեռնողն ու կազմակերպիչը դարձավ հայ մշակույթի անխոնջ մշակ Գարեգին Սրվանձտյանցը (1840–1892)։ Նա առաջին խոշոր գործիչն էր, որ նախաձեռնեց ազգագրական հարցարանի ստեղծման գործը։ Իր հայտնաբերած հայոց ազգային էպոսն էլ հենց միտք հղացրեց ազգագրական և բանահյուսական նյութերի գրանցման սկզբնապես տարերայնորեն, ապա համակարգված նախնական հարցարան հիմնելուն, որպիսին հանդիսացավ նրա «Գրոց ու բրոց և Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ» գիրքը (Կ. Պոլիս, 1874)։ Վերջինս նրա կարևորագույն գործն էր, սովորական գիրք չէր, այլ, ինչպես դիպուկ նկատել է Վ. Բդոյանը, երկու կարևորագույն հայտնագործությունների ժողովածու է¹⁷։

¹⁶ Տե՛ս Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. Դրվագներ հայ բանագիտության պատմության, Երևան, 1985, Ս. Հ ա ռ ո թ յ ու ն յ ա ն. Մանուկ Աբեղյան, Երևան, 1970, ն ու յ ն ի՝ Բանագիտական ակնարկներ, Երևան, 2010 և այլն։

¹⁷ Տե՛ս Վ. Բ դ ո յ ա ն. Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվագիծ), Երևան, 1974, էջ 17։

Ազգագրության և բանահավաքչության գործը կանոնավոր հիմքերի վրա դնելու համար մեծ էր Սրվանձտյանցի մշակած ուղղության դերը: «Ծանի՛ր գրեզ» իմաստնությունը ժողովրդին հասցնելու խնդիրը XIX դարի հայ մտավոր գործիչների սրբազան պարտքն էր համարվում: Պ. Պոռոջյանին¹⁸ վիճակվեց կատարելու Աբովյանի կարգախոսը Արևելահայաստանում, իսկ Գ. Սրվանձտյանցին՝ Արևմտահայաստանում: Սակայն եթե Պոռոջյանի մոտ ազգագրությունը ծառայում էր գեղագիտական նպատակներին, ուր տակավին բացակայում էր ազգագրագետ-բանահավաքի ինքնագիտակցությունը, Սրվանձտյանցի մոտ արդեն այն զգացվում էր:

Թուրքական հարստահարությունների և քաղաքական հալածանքների դեմ մաքառելու տարիներին Գ. Սրվանձտյանցն ազգագրությունն ու բանահյուսությունը պարզապես առաջադրեց որպես հոգևոր զենքեր ու դրանցով ազգային զարթոնքի քարոզչության գործը հասցրեց նոր մակարդակի: «Ծանի՛ր գրեզ»-ի գաղափարով էր տոգորված Սրվանձտյանցի յուրաքանչյուր տող: 1860-ին Վարազա Ժառանգավորաց վարժարանի 20-ամյա սանը, ճանապարհորդելով Անդրկովկասում, գրեց և հրատարակեց «Երևան քաղաք», «Տփլիսի քաղաք», «Սյունյաց աշխարհ և Շուշի քաղաք» հոդվածները: Վերջիններս հազեցած էին ազգագրական ուշագրավ տվյալներով: Արժանահիշատակ են հատկապես կրոնական ծեսերի, Թիֆլիսի հայ համքարությունների օրենքների, պատանեկան խաղերի, արհեստների ու առևտրի, տների կառուցվածքի, հայ, ռուս, պարսիկ և այլ ժողովուրդների կյանքից վերցված դրվագները:

«Գրոց ու բրոց» յուրօրինակ ծրագիրն իր «կառուցվածքով ու հարցերի առաջադրումներով, իհարկե, միանգամայն տարբերվում էր Եվրոպայում և այլուր կազմվող ծրագրերից, որովհետև հեղինակն անձանոթ էր դրանց: Նա իր ծրագիրը, դարի քաղաքական ու մշակութային պահանջների համաձայն, առաջադրել է բնատուր խելքի ու տաղանդի շնորհիվ: Այդ ծրագիրը՝ որպես հայ իրականության մեջ առաջին փորձ, ինչ խոսք, պարզ էր ու հասարակ, նախնական»¹⁹: Այն լեցուն էր հայրենաբաղձ Սրվանձտյանցի մեղրանուշ խոսքերով, որոնք օգտագործվեցին հետևորդների կողմից: Այդ են վկայում ժամանակակից գրական ու գիտական նշանավոր գործիչները, որոնք խոստովանել են «Գրոց ու բրոց»-ի թողած ազդեցությունն իրենց վրա: «Գրոց ու բրոց»-ին հետևեց «Հնոց-նորոց» (1874), իսկ 1876-ին՝ «Մանանա» ժողովածուն: Վերջինս ազգագրական ու բանահյուսական նյութի առավել լայն ընդգրկում ունի, որով Վան-Վասպուրականի ազգագրական մի շարք նյութերը փրկվում են անդարձ կորստից: Այս գրքում Սրվանձտյանցը զետեղել է նաև մի շարք նամակներ, որոնց հեղինակները ողջունել են «Գրոց ու բրոց»-ը: «Համով-հոտով»-ը լույս է տեսնում 1884 թ. (Կ. Պոլիս): Նրա «Թորոս Աղբար»-ի (Կ. Պոլիս, հ. I, 1879, հ. II, 1884) ազգագրական-աշխարհագրական արժեքը բարձր է գնահատվում Ռուսաստանի

¹⁸ Պերճ Պոռոջյանի՝ իբրև ազգագրական անբավ նյութերի գրառողի վերաբերյալ ուշագրավ ուսումնասիրություն է կատարել Ա. Պետրոսյանը (տե՛ս Ա. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն. Ժողովրդական տվյալների արտացոլումը Պ. Պոռոջյանի երկերում. – ՊԲՀ, 2009, -1, էջ 88–102):

¹⁹ Տե՛ս Վ. Բ դ ո յ ա ն. Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվագիծ), էջ 17:

Աշխարհագրական ընկերության կողմից և համառոտված թարգմանվում ու տպագրվում է դրա II հատորը²⁰:

Գր. Խալաթյանցը, սակայն, 1887 թ. հրատարակած իր «Ծրագիրը» համարում էր առաջին փորձ²¹, որից երևում է, որ նա Գ. Սրվանձտյանցի «Գրոց ու բրոց»-ը ծրագիր չի համարել: Այն ծրագիր չեն համարել նաև Ե. Լալայանը, Մտ. Լիսիցյանը և հայ ազգագրության այլ երախտավորներ: Ինչո՞ւ: Որովհետև հեղինակն իր ծրագիրն արդի իմաստով չի համակարգել, հարցերը թեմատիկ խմբավորման չի ենթարկել ու համարակալել, առաջադրված հարցերը շաղկապել է պատասխան նկարագրերի հետ: Ընթերցողները և գիտնականները բոլոր պարագաներում ընդունել են «Գրոց ու բրոց»-ի բարերար և վարակիչ ազդեցությունը, բայց չեն նկատել, որ հեղինակն այն ներկայացրել է իբրև ծրագիր: Չեն նկատել նույնիսկ ակնհայտ փաստերը, որ տեսնում ենք «Գրոց ու բրոց»-ի էջերում: Ուստի, հաստատելու համար, որ գրքի ամբողջ կեսը հայ ազգագրության ծրագիր է եղել, բերենք հեղինակի հետևյալ խոսքերը. «Եվ որովհետև այս իմ գրական գործս իբրև հուշարար և ծրագիր կուզեմ ներկայացնել, բավականեն ավելին չեմ ուզեր երկարել: ...Ուր տարավ և ուր բերավ զիս այս նկարագիրը, գոր միայն իբր ծրագիր կը գրեմ: Դառնամ պիտի, դադրիմ պիտի, քանզի անսահման են այսպիսի վայրերը և անսպառ՝ անոնց վրա խոսվածներն ու երևցածները»²²: Կամ՝ «Իմ փափաքս եղած է, որ բանասերք ուշադրություն դարձնեն Հայաստանի մեջ բնակած հայոց ժողովրդական լեզվաց և այն լեզուներով հրատարակեն վեպեր, տրամախոսություններ և այլն և այսպիսով սիրելի և ծանոթ կացուցանեն զանոնք գրագիտաց...»²³:

Կարևոր է հիշել, որ հեղինակը «Գրոց ու բրոց»-ի տիտղոսաթերթի վրա դրոշմել է՝ «Ծրագրեաց Գ. Վ. Սրվանձտեանց»: Վերոհիշյալ ուղերձի տակ նա ստորագրել է «Ծրագրող Սրվանձտյանց Գ. Վ.»։ Իսկ 9–16-րդ էջերում ներկայացրած նախաբանի տակ գրել է՝ «Ծրագրողն»: Մակագրության այս ձևը չի կրկնվել հեղինակի մյուս գրքերից և ոչ մեկի վրա: Ինքնին շատ ուշագրավ է հենց «Գրոց ու բրոց» արտահայտությունը, որը «Գրոց ու բրոց և Սասունցի Դավիթ կամ Սհերի դուռ» գրքի միայն առաջին կեսին է վերաբերում: Ընդ որում՝ «Գրոց»-ն այն է, ինչը հեղինակը գրի է առել իբրև ազգագրական և բանահյուսական հում նյութեր, իսկ «բրոց»-ն ակնհայտորեն խորհրդանշական է՝ «բրել, պեղել, պատմել տալ և գրի առնել» նշանակությամբ²⁴:

Գ. Սրվանձտյանցը բանահավաքներին հիշեցնում, հուշում է գրի առնել

²⁰ Известия Кавказского отдела императорского общества (приложение к 1-му выпуску IX тома «Известий Кавказского отдела императорского Русского географического общества»), Тифлис, 1887 г. Վերնագրված էր այսպես. Торос Ахпар, «Путеводитель по Армении...».

²¹ Տե՛ս Ծրագիր հայ ազգագրության և ազգային իրավաբանական սովորությունների, հավաքեց և կազմեց Գր. Խալաթյանց, Մոսկվա, 1887:

²² Տե՛ս Գ. Սրվանձտյանցի Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978, էջ 79 (մեջբերումներում այս և հետագա ընդգծումները մերն են):

²³ Նույն տեղում, էջ 116:

²⁴ Այս մասին առավել հանգամանորեն տե՛ս Ռ. Ն ա հ ա պ է տ յ ա ն. Գարեգին Սրվանձտյանցի ազգագրական և բանահավաքչական գործունեությունը. – «Էջմիածին», 2007, Ժ, էջ 110–122:

ընտանեկան կյանքի նկարագրերը, բնակավայրերի տեղագրությունը, շենքերի ձևերը, որոնք «լույս կու տան մեր հայկական լեզվին, մեր ազգային հնագիտության ու պատմության»²⁵: Եվ քանի որ նա համեստորեն իրեն ձեռնհաս չի համարում զբաղվելու ծավալուն բանահավաքչական գործով, «Գրոց ու բրոց»-ի հետագա բազմաթիվ էջերում հարցեր է առաջադրում, որպեսզի ավելի կարող մարդիկ զբաղվեն ազգագրությամբ: Այդ հարցերի մեջ ընդգրկված են Վանա նավերի նկարագրերը և եզրույթները, գյուղատնտեսական գործիքները, փոխադրամիջոցները, աշխատանքային գործընթացները, տան շարժական գույքը, կահույքը, ամանները, ամբարները և փեթակները, հաց թխելու պարագաները, կաթի մշակման միջոցները, հատիկաչափերը, հացի տեսակները, լվացքի ամանները և այլն, ազգային տարազը, տարազի հետ կապված զարդերն ու հուռույթները և այլն, դարբնոցներն ու դարբնությունը, հյուսնությունը, դերձակությունը, ոսկերչությունը, շինարարական տեխնիկան, ժողովրդական բժշկությունը, դեղագիտությունը և այլն, պտղաբուծության, բանջարաբուծության, կենդանիների ու թռչունների հետ առնչվող եզրույթաբանությունը, ծաղիկների աշխարհը և բարբառային բառերի ցուցակներ կազմելը, դիցաբանությունը և առասպելաբանությունը:

«Գրոց ու բրոց»-ի առաջին կեսն ավարտելուց առաջ Գ. Սրվանձտյանցը, ուրիշներին բանահավաքության մղելով, գրում է. «Հիմա նորեն միտքս եկավ, քանի որ մեր մտադրությունն է ժողովրդական կյանքե ծանոթություններ հիշել, որոնք լույս կարող են տալ ազգային պատմության և լեզվին կամ գրականության, ուշադրության առնելու է, ուրեմն, անոնց մեջ եղած տնտեսական, գեղջկական, քաղաքական և կրոնական արարողությունները, առածները, երդումները, անեծքները, օրհնանքները, երգերը, պարերը, սոդայոց խաղերը, որոնք առհասարակ կյանքի և լեզվի պատմությունը կը կազմեն»²⁶: Ապագա գրառողին իր միտքն ավելի լավ հաղորդելու համար նա թվարկում է գրի առնելիք թեմաները, ինչպիսիք են՝ ամուսնացող զույգին առնչվող ծեսերը, հարսանեկան խնջույքը, պսակը, պսակից տուն վերադարձի ճանապարհի ծեսերը և այլն:

Աչքի անցկացնելով Գ. Սրվանձտյանցի ժողովածուները՝ մեր առաջ բացվում են ազգագրության գրեթե բոլոր հիմնական խնդիրները՝ երկրի տեղագրություն, բնության նկարագրություն, տնտեսական կենցաղ և նյութական մշակույթ, գյուղատնտեսական գործիքներ, փոխադրամիջոցներ, աշխատանքային գործընթացներ, տան կահ-կարասի, զբաղմունքներ՝ կաթնատնտեսություն, այգեգործություն, մեղվապահություն, արհեստներ, ժողովրդական բժշկություն, տարազ և այլն: Մեծ տեղ է հատկացված նաև ժողովրդի հոգևոր մշակույթին՝ ժողովրդական հավատալիքներին, պաշտամունքին, տոներին և այլն:

Հայ ազգագրության գրանցման ու մեկնաբանման սրվանձտյանական ուղղությանը հետևեցին նրան ժամանակակից և հետագա արևմտահայ բանահավաքները: Միևուրեքի հայության համար սրվանձտյանական գրանցման հայրենաբաղձ ոճն այժմ էլ իշխող ձև է, քանի որ ծառայում է

²⁵ Տե՛ս Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. 1, էջ 38–39:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 81–82:

ազգային ոգին պահպանելուն:

Այդ ուղղության մյուս կարևոր արժանիքն այն է, որ հայ ազգագրությունը 1870-ական թվականների սկզբին նոր հիմքի վրա դրվեց: Սրվանձտյանցին հետևող բազմաթիվ բանահավաքներ նյութերի գրանցման առումով նշանակալից գործ են կատարել²⁷:

Անկախ այն բանից, թե Գ. Սրվանձտյանցի «Գրոց և բրոց» աշխատությունը գիտնականներից շատերն են որպես հայ ազգագրության ծրագիր-հարցարան ընդունում, թե՛ ոչ²⁸, մի բան որոշակի է, որ այն, իրոք, գիտակցական բանահավաքչության առաջին օրինակն էր, որին հետևեց զավառաբնակ մտավորականության մի ամբողջ սերունդ: Հայ ազգագրական գիտության մեջ կան այլ տեսակետներ ևս: Այսպես, օրինակ, Ս. Վարդանյանը, Լ. Վարդանյանը Մ. Միանսարյանցի 1860-ական թվականներին լույս տեսած «Մտածողությունք ազգային լուսավորության մասին» հոդվածը դիտել են որպես առաջին «ծրագիր-հարցարան»,²⁹ իսկ ըստ Դ. Վարդույանի՝ «Արդեն բավականաչափ կուտակված նյութերի վրա կազմվեցին ազգագրական բնույթի առաջին հարցարանները (Մ. Միանսարյան՝ 1868, Ալ. Երիցյան՝ 1874)»³⁰: 1874 թ. Ալ. Երիցյանը հրատարակում է «Ընդհանուր հարցեր հայոց բանանց և սովորութաց» ծրագիրը (Թիֆլիս, 1874), որն ընդգրկում էր ազգագրության սուկ սահմանափակ բնագավառներ և չունեցավ գործնական կիրառություն: Դ. Վարդույանն իր մի քանի այլ հրատարակություններում Գ. Սրվանձտյանցի «Գրոց և բրոցը» համարել է հայ ազգագրության առաջին հարցարանը. «Հայ իրականության մեջ ազգագրական առաջին համապարփակ հարցարանը կազմեց Գ. Սրվանձտյանցը: Այն զետեղված է նրա «Գրոց-բրոցի» մեջ (Կ. Պոլիս, 1874)»³¹: Ավելի ուշ մեկ այլ հոդվածում գրում է. «Նրա երկերն իր ժամանակի հոգևոր ու նյութական անապակ, զուլալ գանձարան են՝ ազգագրական և բանահյուսական նյութերի միահյուս ընդգրկմամբ: «Գրոց ու բրոց և Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի Դուռ» գրքով նա հայտնագործում էր հայ դիուցազնավեպը, ապա տալիս է հայ ազգագրական բանահավաքչական առաջին ծրագիրը»³²: «Գրոց ու բրոց»-ը «անփույթ ու վայրիվերո»

²⁷ Մեր այս մտեցումներն առավել հանգամանորեն արտահայտվել են ավելի վաղ հրատարակված հոդվածում և գիտական զեկուցման մեջ. տե՛ս Ռ. Ն ա հ ա պ է տ յ ա ն. Գարեգին Սրվանձտյանցի ազգագրական և բանահավաքչական գործունեությունը, էջ 110–122, ն ու յ ն ի՝ Գարեգին Սրվանձտյանցի ազգագրական գործունեությունը.– Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի հիմնադրման 85-ամյակին նվիրված ժողովածու, պր. 1, Երևան, 2008, էջ 217–219:

²⁸ Այս հարցին ազգագրագետ Ա. Պետրոսյանը նվիրել է մի ուշագրավ հոդված՝ «Հայ ազգագրության առաջին ծրագիր-հարցարանի խնդրի շուրջ» վերտառությամբ (տե՛ս ՊԲՀ, 2008, -2, էջ 230–243), որում հեղինակը փորձում է փաստերով ժխտել «Գրոց ու բրոցի» ծրագիր-հարցարան լինելու գաղափարը, սակայն դրա կողքին հանգամանորեն անդրադառնում է Գ. Սրվանձտյանցի անուրանալի ներդրմանը հայ ազգագրությունը գիտության վերաճելու ճանապարհին:

²⁹ Տե՛ս Ս. Վ ա ր դ ա ն յ ա ն. Միքայել Միանսարյանց: Կյանքն ու գործը, Երևան, 2002, էջ 21, Լ. В а р д а н я н. Степан Лисициан и истоки армянской этнографии. Ереван, 2005, с. 307.

³⁰ Դ. Վ ա ր դ ու մ յ ա ն. Ազգագրություն.– Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Երևան, 1981, էջ 926:

³¹ Դ. Վ ա ր դ ու մ յ ա ն. Ազգագրություն.– ՊԲՀ, 1970, -4, էջ 137, ծնթ. 9:

³² Դ. Վ ա ր դ ու մ յ ա ն. Հայ ազգագրության պատմության հակիրճ ուրվագիծ, էջ 6:

ծրագիր է համարել Ա. Շահնագարյանը³³, իսկ Վ. Բդոյանն էլ գրում է, թե «Գ. Սրվանձտյանցի ամենամեծ ծառայությունը բանահավաքչության գործի կազմակերպումն էր: Նրան հետևեցին շատերը՝ ձեռքի տակ ունենալով նրա ծրագիրը՝ «Գրոց ու բրոց»-ը: Գ. Սրվանձտյանցի գրական հարուստ ժառանգության մասին Ա. Ղանալանյանը գրում է. «Սրվանձտյանցը բացեց մեր բազմադարյան բանարվեստի, ժողովրդական կյանքի, հայոց բնաշխարհի մինչ այդ փակ մնացած գաղտնարանների դռները և առաջին անգամ իր ամբողջ համ ու հոտով հայ հասարակայնությանը ծանոթացրեց այնտեղ եղած մեծագույն արժեքներին»³⁴, «Սրվանձտյանցը առաջիններից մեկն էր մեզանում, որն իր հայտնաբերած հարուստ նյութերով մեծապես նպաստեց հայ բանագիտության, ազգագրության, գրականության ու հնագիտության զարգացմանը: Նա մի նոր աշխարհ բացեց հայ գիտնականների ու գրողների առջև, առատ նյութ մատակարարելով նրանց հետազոտությունների և գրական ստեղծագործությունների համար»³⁵:

Ուսումնասիրողների մեծ մասը չի վիճարկել «Գրոց ու բրոց»-ի ծրագիր-հարցաբան լինելու հանգամանքը, բայց միանշանակ բոլորն էլ պնդել են, թե Գ. Սրվանձտյանցի հրատարակած ժողովածուներն ինչ վիթխարի դեր են խաղացել ժողովրդագիտական նյութերի գրառման ու հրատարակման գործում³⁶: Ականավոր բանագետ Ս. Հարությունյանի համոզմամբ՝ «Գ. Սրվանձտյանցը դառնում է հայ բանահավաքչության ռահվիրան՝ ուղի հարթող առաջամարտիկը: Նրա հետևողությամբ XIX դ. վերջին քսանամյակում հայ բանագիտության մեջ հանդես է գալիս բանահավաքների մի ամբողջ սերունդ, որի անդուլ ջանքերով գրառվում և տպագրվում է ժողովրդական կենդանի բանահյուսության մի պատկառելի ժառանգություն»³⁷: Ի դեպ, Գ. Սրվանձտյանցի ժամանակ և հետագայում նրա գործունեության մասին կարելի է հանդիպել բազում հեղինակների դրվատարկ զնահատականներին³⁸: Օրինակ, Հովհ. Թումանյանը նրան համարել է «Մեր անուշ, հայրենախոս բանաստեղծը», իսկ նրա գրքերն էլ համեմատել է բուրումնալի ծաղկեփնջերի հետ: «Մի Աբովյան կամ մի Սրվանձտյանց, - գրել է նա, - կենդանի ծաղիկներից են կազմում իրենց փնջերը, ո-

³³ Ա. Շահնագարյան. Գարեգին Եպիսկոպոս Սրվանձտյանցի երկերը. - «Ազգագրական հանդես» (այսուհետ՝ ԱՀ), գ. XXIV, Թիֆլիս, 1913, էջ 116:

³⁴ Տե՛ս Գ. Սրվանձտյանց. Երկեր, հ. 1, էջ 8:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 23:

³⁶ Տե՛ս, օրինակ, Ս. Հարությունյան. Բանագիտություն. - Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, էջ 916-917:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Տե՛ս Մելիքյանի (Ըաֆֆի). Գ. Սրվանձտյանցի «Գրոց ու բրոց»-ի առթիվ (գրախոսություն). - «Մշակ», 1875, -2, 3, Ա. Հայկունի. Գ. Սրվանձտյանցի մահվան 10-ամյակի առթիվ. - ԱՀ, գ. IX, 1902, էջ 272-281, Հ. Մ. Երեսյան. Գ. Սրվանձտյանցի կյանքն ու գրական գործունեությունը. - «Բազմավեպ», 1912, -1, էջ 4-12, -2, էջ 50-53, Ա. Շահնագարյան. Գարեգին Սրվանձտյանցի մահվան 20-ամյակի առթիվ. - ԱՀ, գ. XXIV, -1, Թիֆլիս, 1913, էջ 112-116, գ. XXV, -2, Թիֆլիս, 1913, էջ 85-107, Վ. Բդոյան. Հայրենիքը և հայրենասիրությունը Գարեգին Սրվանձտյանցի երկերում. - «Էջմիածին», 1944, Բ-Գ, էջ 38-46, Դ-Ե, էջ 27-36, Հ. Աճառյան. Գարեգին Եպիսկոպոս Սրվանձտյանց. - «Էջմիածին», 1950, Ե-Զ, էջ 29-32, Ա. Ղանալանյան. Գարեգին Սրվանձտյանց. - Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 3, Երևան, 1964, էջ 555-588, Է. Կոստանյան. Գարեգին Սրվանձտյանց (Կյանքը և գործունեությունը), Երևան, 1979 և բազմաթիվ այլ հեղինակներ:

րոնք, ինչպես էլ կապված լինեն, միշտ հոտավետ են ու հրապուրիչ»³⁹:

Գ. Սրվանձտյանցի երկերը մեծ ներգործություն ունեցան ժամանակի հայ գավառաբնակ մտավորականության շրջանում: Նրանց ջանքերով ազգագրության և բանահյուսության ասպարեզում հսկայական աշխատանք կատարվեց, մեծաքանակ նյութեր կուտակվեցին տարբեր գավառներից և բնակավայրերից՝ ընդգրկելով և՛ Արևմտյան, և՛ Արևելյան Հայաստանը, նաև հայկական գաղթօջախները: Հենց Գ. Սրվանձտյանցի կենդանության տարիներին հրապարակ եկան բազմաթիվ բանահավաքներ, որոնք սկսեցին նկարագրել հայրենի բնակավայրերն ու գավառները⁴⁰:

XIX դ. երկրորդ կեսին հանդես են գալիս մի շարք նոր թերթեր և ամսագրեր, որոնք ավելի, քան դարասկզբի մամուլը ուշադրություն են դարձնում ազգագրական թեմաներին⁴¹:

Այնուամենայնիվ, Գ. Սրվանձտյանի «Գրոց ու բրոց»-ը չկարողացավ կատարել այն դերը, ինչ հետագայում վիճակվեց կատարել Մոսկվայի Լազարյան ձեռարանի պրոֆեսոր Գրիգոր Խալաթյանցի (1858–1913) հարցարանին: Հենվելով Գ. Սրվանձտյանցի և վերոհիշյալ բանասերների ու բանահավաքների աշխատությունների վրա՝ եվրոպական և ռուսական ազգագրական գիտության սկզբունքներին քաջատեղյակ Գր. Խալաթյանցը կազմեց գիտական հիմունքներով համակողմանի շարադրված ազգագրական մի նոր հարցարան՝ «Ծրագիր հայ ազգագրության և ազգային իրավաբա-

³⁹ Տե՛ս նաև Գ. Թումանյանի «Հայոց գեները, Թիֆլիս, 1915, էջ 42, նույնի՝ Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1951, էջ 377–378:

⁴⁰ Ներկայացնենք նրանցից մի քանիսին. Արիստակես վրդ. Սեդրակյանը հրատարակեց «Քնար մշեցվոց և վանեցվոց» (Վաղարշապատ, 1874), «Ամուսնական խնդիրներ» (Մոսկվա, 1891), Արիստակես վրդ. Սարգսենցը՝ «Պանդուխտ վանեցին» (Կ. Պոլիս, 1875), Պետրոս վրդ. Կալիոկեցին՝ «Ասիական ճանապարհորդություն ի հայրենիս» (Կ. Պոլիս, 1881), Գևորգ Շերենցը՝ «Վանա սագ»՝ երկու պրակներով (Թիֆլիս, մ. Ա, 1885, մ. Բ, 1899), Մ. Կ. Միրախոբյանը՝ «Նկարագրական ուղևորություն ի հայաբնակ գավառս Արևելյան Տաճկաստանի...» (Կ. Պոլիս, մ. Ա, 1884, մ. Բ, 1885, մ. Գ, 1886), Հակոբ Հ. Ալահվերդյանը՝ «Ուլնիս կամ Զեյթուն» (Կ. Պոլիս, 1884), Հովհաննես Նազարյանցը՝ «Նախապաշարմունք» (Թիֆլիս, հ. 1, 1878), «Անեկդոտներ» (Թիֆլիս, հ. 1, 1876, հ. 2, 1877), Երեմիա եպ. Տեր-Սարգսենց Տևկանցը՝ «Տոհմային հիշատակարան» (գիրք Ա և Բ, Վարազ, 1881), Սիմոն Վ. Ճուլարոյանը՝ «Առաձք ազգային» (Վենետիկ, 1880), Վահան վ. Տեր-Սիմախյանը (Պարտիզակցի)՝ «Անգիր դպրություն» (Կ. Պոլիս, հ. Ա, 1893, հ. Բ, 1893), Հ. Կ. Ճանիկյանը՝ «Հնությունք Ակնա» (Թիֆլիս, 1895), Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյանը՝ «Թիֆլիսեցոց մտավոր կյանքը» (Թիֆլիս, 1886):

⁴¹ Այդ պարբերականներից էին՝ «Մասիս» օրաթերթը Կ. Պոլսում (1884–1908), «Արծիվ Վասպուրականի» ամսաթերթը նախ Կ. Պոլսում (1855–1856), սպա Վարազա վանքում (1858–1864, 1873–1874), «Հրուսիսափայլը» Մոսկվայում (1858–1864), «Կունկ Հայոց աշխարհի»-ն Թիֆլիսում (1860–1863), «Լրատար Արծուիկ Տարօնոյ»-ն Սշո Ս. Կարապետ վանքում (1863–1865), «Արարատ» ամսագիրը Էջմիածնում (1868–1919), «Արևելյան մամուլ» ամսագիրը Զմյուռնիայում (1871–1909), «Մշակ» օրաթերթը (1872–1920), «Փորձ» ամսագիրը՝ Թիֆլիսում (1876–1881), «Բիրակն» ամսաթերթը Կ. Պոլսում (միայն նոր շրջանը՝ 1897–1900 թթ.), «Նոր դար» օրաթերթը Թիֆլիսում (1884–1908), «Արաքս» ամսագիրը Պետերբուրգում (1887–1898), «Հանդես ամսօրյա» ամսագիրը Վիեննայում (1887 թվականից մինչև այսօր): XIX դ. երկրորդ կեսին նշանակալից չափով ազգագրական նյութեր են տպագրվել նաև ռուսական մամուլում՝ «Кавказский календарь» (Тифлис, 1845–1917); «Материалы для описания местностей и племен Кавказа» (Тифлис, 1883–1903); «Свод материалов по изучению экономического края» [Тифлис, 1887–1889 (в 5 томах)]; «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края» [Тифлис, 1885–1887 (в 7 томах)]; «Известия Кавказского отдела Русского географического общества» (Тифлис, 1872–1917) և այլն:

նական սովորությունների» վերտառությամբ (Մոսկվա, 1887), որի բոլոր հարցերը համակարգվել են ըստ թեմաների ու ենթաթեմաների: Կուռ կառուցվածք ունեցող այս ծրագիրը հսկայական դեր խաղաց հայ բանահավաքչության կազմակերպման գործում, ուղենիշ հանդիսացավ հետևորդ բանահավաքների, բանագետների և ազգագրությամբ զբաղվողների համար⁴²: Արժևորենք ծրագիրն հենց Գր. Խալաթյանցի սոված գնահատականով. «Մեր ծրագիրն ունեցավ դրական նշանակություն, ոչ միայն ավելացավ բանասացների թիվը... այլև... նրանց աշխատություններին որոշ սիստեմ և գիտական դասավորություն հաղորդվեց»⁴³:

«Ծրագիրը» առաջին հերթին բարձր գնահատականի արժանացավ Գ. Սրվանձատյանցի կողմից. «Վրա հասավ Ձեր «Հայ ազգագրության ծրագիրը» ... Արդեն կանխավ ևս, թե՛ ի Տարոն և թե՛ այլուր պատահաձու գավառները թելադրած էի այդպիսի բաները գրելուն: Նվիրեցի ծրագիրդ երեք անձանց, որոնց մեկն կգտնվի ի Ս. Կարապետ, մեկն՝ ի Մուշ, մյուսն ի Պուլանրիս, որքան մեծ բացվեցան անոնց աչքերը ծրագրիդ ճառագայթներով, որ կլուսավորեր, կառաջնորդեր և կցուցաներ ամեն բան պարզ ու կատարյալ: Մեծ գործ և պիտանի է ծրագիրդ»⁴⁴:

Գր. Խալաթյանցի «Ծրագիրն» ընդգրկում էր 500 հարց և 10 բաժին, որ վերաբերում են կենցաղի ու մշակույթի ամենատարբեր բնագավառներին. 1) Աշխարհագրական և պատմական տեղեկություններ, 2) Մարդաբանական տեղեկություններ, 3) Բնակարանը և իր պարագաները, 4) Զգեստ և զարդ, 5) Կերակուր և խմիչք, 6) Կենցաղ և զբաղմունք, 7) Ընտանեկան բարք ու սովորույթ, 8) Հավատք, 9) Լեզու, գիր, արվեստ, ձեռագիր, 10) Ժողովրդական բանավոր գրականության տեսակները⁴⁵: Ծրագրի երկրորդ բաժինը վերաբերում է իրավունքին և կազմված է երեք գլխից՝ 1) Հասարակական կացություն և վարչություն, դատ ու պատիժ, 2) Քաղաքացիական իրավունք, 3) Քրեական իրավունք: Խալաթյանցի սույն ծրագիրը լիովին բավարարում էր ժամանակի ազգագրության պահանջները:

Նշանավոր հայագետ Մկրտիչ Էմինի (1815–1890) նյութական միջոցներով հիմնվեց և հիմնականում Գր. Խալաթյանցի խմբագրությամբ 1901–1913 թթ. 9 ծավալուն հատորներով հրատարակվեց «Էմինյան ազգագրական ժողովածուն»: 1–8-րդ հատորների անփոփոխ խմբագիրը Գր. Խալաթյանցն էր, իսկ 9-րդ հատորը (նրա մահից հետո) խմբագրել է հայագետ, Լազարյան ճեմարանի դասախոս Կ. Կոստանյանը: Ժողովածուի խնդիրն էր հայ ազգագրության և ժողովրդական գրականության վերաբերյալ ուշադրության արժանի հավաքածուներ, նյութեր և գիտական հետազոտություններ հրատարակելը: Գր. Խալաթյանցը մեծ աշխատանք է կատարել «Էմինյան ազգագրական ժողովածուն» գիտական պատշաճ մակարդակով հրատարակելու համար: Այն մի շարք այլ պարբերականների («Բազմավեպ»,

⁴² Տե՛ս Է. Կոստանյանի նշվ. աշխ., էջ 9:

⁴³ Գր. Խալաթյանց. Նյութեր հայ ազգագրության պատմության համար. – Էմինեան ազգագրական ժողովածու (այսուհետ՝ ԷԱԺ), հ. Է, Մոսկվա, 1908, էջ 48:

⁴⁴ Տե՛ս Է. Կոստանյանի նշվ. աշխ., էջ 9–10:

⁴⁵ Տե՛ս Գր. Խալաթյանց. Ծրագիր հայ ազգագրության և ազգային իրավաբանական սովորությունների, Մոսկվա, 1887, էջ 44:

«Հանդես ամսօրյա», «Մշակ», «Փորձ», «Մուրճ», «Նոր դար», «Արարատ», «Արևելյան մամուլ») հետ մեծապես նպաստել է հայ ազգագրական գիտության կայացմանն ու զարգացմանը:

Գր. Խալաթյանցը «Նյութեր հայ ազգագրության պատմության համար» շահեկան հոդվածում մատնանշում էր հայ ազգագրագետների անելիքներն ազգագրության՝ որպես գիտական առանձին ոլորտի բնագավառում. 1) դաշտային ազգագրական նյութեր հավաքել, 2) կազմել ազգագրական մատենախոսական լիակատար նկարագրություններ, 3) դրանց հիման վրա կատարել ուսումնասիրություն, հետազոտություն, վերլուծություն, 4) անհրաժեշտորեն աշխուժացնել ազգագրական գործունեությունը, 5) ձեռնարկել գիտական արշավախմբեր, գիտական համաժողովներ, 6) հիմնել ազգագրական թանգարաններ, համալսարանի հումանիտար ֆակուլտետներում դասավանդել կովկասյան և հայ ազգագրության վերաբերյալ առարկաներ⁴⁶:

Այս նույն շրջանում ազգագրական նշանակալից գործ է կատարել մեծանուն գիտնական Ղևոնդ Ալիշանը (1820–1901): Իր պատմագիտական առանձին աշխատություններում հաճախ անդրադարձել է ազգային սովորությունների ու ծեսերի նկարագրությանն ու մեկնությանը: «Բազմավեպի» էջերում նրա հրատարակած ժողովրդական տոների և հավատալիքների վերաբերյալ հոդվածներն ամփոփվում են «Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց» (Վենետիկ, 1895) ազգագրական նշանավոր գործում: Ազգագրական առումով ուշագրավ են նաև Մ. Խրիսյանի «Պապիկ և թոռնիկ», «Դրախտի ընտանիք» գործերը:

Վաստակաշատ առաջին բանահավաքը, սակայն, եղավ Եր. Լալայանը (1864–1931), որը հենց Գր. Խալաթյանցի ծրագրով 1889 թ. շրջում է Ջավախքում և գրի առնում հայ բնակչության ազգագրությունը: Իր հավաքած նյութերի հիման վրա նա նախաձեռնում է «Ազգագրական հանդես»-ի հրատարակումը, որի առաջին հատորը լույս է բնծայում Շուշիում 1896-ին: Այդ նույն թվականին Ե. Լալայանը հրատարակությունը տեղափոխում է Թիֆլիս, ուր մտադրվում էր հրատարակ հանել նաև 2-րդ - գիրքը: Բայց, ըստ երևույթին, հենց այդ փոխադրության միջոցին էլ Էվլիա կայարանում կորցնում է (գողանում են) երկրորդ գրքի համար պատրաստված կադապարները: Նյութական ու բարոյական զրկանքների գնով Լալայանին հաջողվում է հաստատվել Թիֆլիսում, ուր մինչև դարավերջ հրատարակում է հանդեսի վեց հատոր: Նրա գիտական ջանքերի և քարոզչական աշխատանքի շնորհիվ պարբերականի շուրջն է համախրվում ականավոր մտավորականների և գավառական գրագետների լայն շրջանակ: Հանդեսի համարներում տպագրվում են ինչպես ազգագրական ու բանահյուսական հարուստ նյութեր, այնպես էլ տեսական աշխատություններ, հնագիտական ուսումնասիրություններ, մարդաբանությանը վերաբերող հետազոտություններ և այլն: Այս կարճ ժամանակաշրջանում՝ 1896–1900 թթ., գրի են առնվում Ջավախքի (1889), Վարանդայի (1897), Միսիանի (1898), Սանահինի (1898), Լոռվա (1898), Ջանգեզուրի (1898), Համշենի

⁴⁶ Տե՛ս ԷԱԾ, հ. Է, էջ 57–58:

հայերի (1898), Շիրակի (1898), հայ բռնաբերի (1898), Հայաստանի քրդերի (1898), Բուլանըխ-Հարքի (1899), Ալաշկերտի (1899), Գանձակի (1899) ազգագրությունն ու բանահյուսությունը:

Ե. Լալայանի և նրա շուրջը համախմբված հայ մտավորականների խանդավառ գործունեության շնորհիվ՝ «Ազգագրական հանդես»-ից բացի՝ ազգագրական և բանահյուսական մի շարք նյութեր են լույս տեսնում «Բյուրակն»-ում, «Բազմավեպ»-ում, «Սուրճ»-ում, «Հանդես ամսօրեա»-ում, տարբեր օրաթերթերում:

Ե. Լալայանի շուրջը համախմբված մտավորականությունը 1900 թ. հոկտեմբերի 21-ին կազմակերպում է «Հայոց ազգագրական հրատարակչական ընկերություն»-ը⁴⁷: Ընկերության հիմնական նպատակն էր՝ դյուրացնել «Ազգագրական հանդես»-ի և Լալայանի աշխատանքն ու տպագրել գրքեր, գրքույկներ, քարտեզներ, բացել տպարաններ, գրավաճառանոցներ: 1906 թ. ընկերությունը վերանվանվում է «Հայոց ազգագրական ընկերություն», որն ավելի է ընդլայնում գործունեության շրջանակները՝ ծավալելով նաև լուսավորչական-հասարակական գործունեություն: Ընկերությունը նպատակ էր դրել մասնավորապես ազգագրական և ընդհանրապես մարդաբանական գիտությունների տեսակետից ուսումնասիրել Կովկասը, նրան կից երկրները և հայկական գաղթօջախները, հոգալ և միջնորդել տեղական իշխանությունների առջ՝ պահպանելու Կովկասի հնությունները, կատարել պեղումներ, բացել թանգարան, գրադարան, կազմակերպել դասախոսություններ և այլն:

«Ազգագրական հանդես»-ի և առհասարակ Ե. Լալայանի գիտակազմակերպչական գործունեությունը բնութագրվում է նպատակաւացությամբ ու բազմաբովանդակությամբ: Ինչպես վերն ասվեց, հենց նրա անմիջական գործուն աշխատակցությամբ ազգագրական-բանահյուսական համակարգված նյութեր են հավաքվում Պատմական Հայաստանի ազգագրական շրջանների մեծ մասում և պարբերաբար հրատարակվում հանդեսում, նաև՝ առանձնատիպերի ձևով: «Ազգագրական հանդես»-ի տպագրությունը շարունակվեց մինչև 1916 թ. և 20 տարվա ընթացքում Ե. Լալայանը 26 հատորում ընդգրկեց Պատմական Հայաստանի գավառների մեծ մասը:

Իր կյանքի շուրջ 46 տարիները Եր. Լալայանն անձնվիրաբար նվիրեց հայ ազգագրությանն ու բանահյուսությանը, գերազանցապես՝ նյութերի հավաքման ու հրատարակման գործին: «Մեր կոչումն, – գրում էր Լալայանը, – նյութեր հավաքելն է, որովհետև դրանց պակասության պատճառով գիտական ուսումնասիրություններն անհնարին են, և մեկ էլ՝ դրանց համար ժամանակ չի պակսիլ: Մենք կկրենք քարերը և երանի նրան, ով կգա այդ քարերով ազգային ինքնուրույնության շենքը կառուցանելու և համամարդկային էվոլյուսիոնի օրենքները գծելու»⁴⁸: Իրավացի էր հայագետ Ն. Ակինյանը, երբ Եր. Լալայանի մահվան կապակցությամբ գրում էր. «Բայց և այնպես ինչ որ համբարեց Լալայանը, հավաքեց ժամանակին, անոնք փրկված են կորուստեն և պիտի մնան ստացվածք գիտության:

⁴⁷ ԱՀ-ի 1905 թ. XII գրքի էջ 307-ում ասված է, թե «Հայոց ազգագրական հրատարակչական ընկերությունը» հիմնվել է նոյեմբերի 21-ին:

⁴⁸ ԱՀ, գ. Ա, Շուշի, 1896, էջ 3:

Եկող սերունդները պարտավոր են երախտագիտության. պիտի օրհնեն հիշատակը մեծ վաստակավորին»⁴⁹:

«Ազգագրական հանդեսի» հետագա գործունեության ընթացքում հավաքչական և հետազոտական աշխատանքներն ու հետազոտությունները ցույց տվեցին, որ անհրաժեշտ է Խալաթյանցի «Ծրագիրը» որոշ չափով ընդարձակել, լրացնել՝ էլնելով մի շարք նոր պահանջներից: Եվ աստիճանաբար հանդեսի էջերում հրատարակել է կան Եր. Լալայանի և ուրիշների լրացուցիչ նոր ծրագրեր ազգագրական այս կամ այն հարցերի, կամ ամբողջական հիմնախնդիրների վերաբերյալ⁵⁰:

Տարիների դաշտային աշխատանքի փորձի հիման վրա՝ ժամանակի պահանջների անմիջական թելադրանքով, Ստ. Լիսիցյանը 1930-ական թվականներին գրեց «Ազգագրական հարցարան», որից, մինչև հրատարակումը՝ 1946 թ., ձեռագիր վիճակով օգտվում էին այլ բանահավաքներ ևս: Այն՝ իբրև կարևոր ձեռնարկ, ազգագրական ընդարձակ հարցարան, մինչ օրս ծառայում է բոլոր ազգագրագետներին: Մաթվով երրորդ համապարփակ հարցարանն էր հայ ազգագրական իրականության մեջ, եթե նկատի չունենանք Եր. Լալայանի, Ստ. Զելինսկու և ազգագրության առանձին բնագավառներին վերաբերող այլոց հարցարանները, որոնք թեմատիկ բնույթ ունեն և հրատարակվել են «Ազգագրական հանդես»-ի տարբեր հատորներում: Ստ. Լիսիցյանի հարցարանն ընդգրկում է ժողովրդի մարդաբանությունը, տնտեսական զբաղմունքները, նյութական և հոգևոր մշակույթը, հասարակական-ընտանեկան հարաբերությունները, ժողովրդական բանահյուսությանն ու արվեստին վերաբերող հնարավոր բոլոր հարցերը, ինչպես նաև՝ անհրաժեշտ ցուցումներ դաշտային նյութեր հավաքելու կարգի մասին⁵¹:

⁴⁹ «Հանդես ամսօրյա», 1931, -3-5:

⁵⁰ Թվարկենք դրանք. 1) Եր. Լալայան. Ծրագիր ամուսնության և հարսանիքի սովորույթների մասին նյութեր հավաքելու. - ԱՀ, գ. Ա, Շուշի, 1896, հավելված, էջ 3-52: 2) Ստեփան Զելինսկի (հայրդի). Ծրագիր տղաբերքի և նորածին մանկան ֆիզիկական դաստիարակության մասին նյութեր հավաքելու. - ԱՀ, գ. Գ, Թիֆլիս, 1898, -1, հավելված, էջ 73-79: 3) նույնի՝ Ծրագիր հիվանդության և բժշկության մասին նյութեր հավաքելու համար. - ԱՀ, գ. Դ, Թիֆլիս, 1898, -2, հավելված, էջ 93-106: 4) Թարգմանություն Է. Ադիրբի հարցարանի, որ է՝ Ծրագիր սեպիականության նշանների (տամազների) մասին նյութեր հավաքելու. - ԱՀ, գ. VII-VIII, Թիֆլիս, 1901: 5) Հովսեփ Կարա-Սուրբա. Ծրագիր տնայնագործության վերաբերյալ նյութեր հավաքելու. - ԱՀ, գ. XII, 1904, հավելված, էջ 3-32: 6) Ծրագիր Հայոց ազգագրական թանգարանի համար նյութեր հավաքելու. - ԱՀ, գ. XVI, 1907, հավելված, էջ 1-26 (գրվել է Պետերբուրգում Ալեքսանդր III-ի ազգագրական թանգարանի համար, որը ռուսերենից փոխադրել և հարմարեցրել է Ա. Տեր-Գրիգորյանը):

⁵¹ Միանգամայն տեղին է Ա. Պետրոսյանի այն հարցադրումը, թե «Ստ. Լիսիցյանի «Ազգագրական հարցարան»-ի լույս ընծայումից հետո անցած տասնամյակների ընթացքում ազգագրական գիտության մեջ առաջ են քաշվել բազմաթիվ նոր հիմնախնդիրներ, որոնք մինչև XX դ. 40-ական թվականները չէին կարող տեղ գտնել այդ հարցարանում: Ուստի, հայ ազգագրության նոր ծրագիր-հարցարանի կազմումն ու հրատարակումը օրվա հրամայական պահանջ է դարձել» (տե՛ս Ա. Պետրոսյան. Հայ ազգագրության առաջին ծրագիր-հարցարանի խնդրի շուրջ, էջ 242-243): Այդ նպատակին ծառայելու համար մենք հրատարակել ենք ամուսնության ու հարսանեկան ծիսաշարի և մանկան ծննդի ու խնամքի վերաբերյալ նյութեր հավաքելու ավելի ընդարձակ, լրամշակված ծրագիր-հարցարաններ (տե՛ս Ռ. Նահապետյան. Ակնարկ դաշտային ազգագրական նյութերի գրառման եղանակների մասին: Հարցաշար ամուսնահարսանեկան սովորությունների, արարողությունների վերաբերյալ. - Ռ. Նահապետյան, Հայոց սոցիոնորմատիվ մշակույթը, մաս 1, Երևան, 2009, էջ 30-54, նույնի՝ Մանկան ծննդին և խնամքին առնչվող սովորույթների ու ծեսերի վերաբերյալ ազգագրական նյութերի գրառման

Վերոգրյալը հայ ազգագրության նորովի զարգացման հիմնավոր աստղձ հանդիսացավ խորհրդային և Եժխորհրդային տարիներին, որոնց ընթացքում հայ ազգաբանական միտքը՝ որպես պատմամշակութային ուրույն բնագավառ, թեակոյիւեց զարգացման նոր պարբերաշրջան:

ЗАРОЖДЕНИЕ АРМЯНСКОЙ ЭТНОЛОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

РАФИК НАГАПЕТЯН

Р е з ю м е

Этнология как отдельное научное направление возникла в Армении в 80–90-х годах XIX в. – начале XX в. Она прошла долгий путь становления и развития – от периода стихийного собирания древнейших, древних и средневековых этнографических материалов до организации в конце XIX в. целенаправленной этнографической и собирательной деятельности. Весомый вклад в развитие этнографии внесли такие представители армянской интеллигенции как Г. Инчичян, М. Бжишкян, Х. Абовян (первая половина XIX в.), Г. Срвандзтянц, Гр. Халатянц, Е. Лалаян (70-е – 90-е годы XIX в.). Г. Срвандзтянц создал первую несистематизированную предварительную программу армянской этнографии. Гр. Халатянцу принадлежит научно-обоснованный этнографический вопросник. Заслугой Гр. Халатянца и Е. Лалаяна было и создание этнографической специализированной периодики. Все это сыграло важную роль в становлении и развитии армянской этнологической науки.

THE ORIGIN OF ARMENIAN ETHNOLOGICAL THOUGHT

RAFIK NAHAPETYAN

S u m m a r y

Ethnology as a separate scientific direction appeared in Armenia in the 80s–90s of the 19th – at the beginning of the 20th century. It passed a long way of formation and development – from the period of spontaneous collection of ancient, old and medieval ethnographical materials to the organization of purposeful ethnological and collective activity at the end of the 19th century. Such representatives of Armenian intelligentsia as Gh. Inchichyan, M. Bzhshkyan, Kh. Abovyan (the first half of the 19th century), G. Srvandztyants, Gr. Khalatyants, Ye. Lalayan (the 70s–90s of the 19th century) made ponderable contribution to the development of ethnography. G. Srvandztyants created the first unsystematized preliminary program of Armenian ethnography. Gr. Khalatyants' and Ye. Lalayan's services was also the creation of ethnographical specialized periodicals. All this played an important role in the formation and development of Armenian ethnological science.